

Artvin'de bulunan tarihi camilere ait minber ve kapıların ahşap süsleme programı açısından değerlendirilmesi

Evaluation of minbars and doors of historical mosques in Artvin in terms of wooden decoration program

Evren Osman ÇAKIROĞLU¹, Birgül ÇAKIROĞLU², Taner TAŞDEMİR¹

¹ Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin Meslek Yüksekokulu, İç Mekan Tasarımı Programı, Artvin, Türkiye

² Artvin Çoruh Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi, Artvin, Türkiye

Eser Bilgisi / Article Info

Araştırma makalesi / Research article

DOI: 10.17474/artvinofd.1246372

Sorumlu yazar / Corresponding author

Evren Osman ÇAKIROĞLU

61evrenosman@artvin.edu.tr

Geliş tarihi / Received

01.02.2023

Düzeltilme tarihi / Received in revised form

09.05.2023

Kabul Tarihi / Accepted

10.05.2023

Elektronik erişim / Online available

15.05.2023

Anahtar kelimeler:

Artvin

Mimari

Cami

Ahşap

Süsleme

Keywords:

Artvin

Architecture

Mosque

Wood

Ornament

Özet

Doğu Karadeniz Bölgesinde ahşap yapıların yoğun olduğu bilinmektedir. Artvin'de bulunan tarihi ve kültürel öneme sahip camiler; mimarisi, kullanılan malzemesi ve ahşap süsleme teknikleri açısından farklı bir çizgidedir. Dönemin sanatkarları tarafından büyük ustalıklarla yapılan bu eserler Artvin'in belirli bölgelerinde yer almaktadır. Bu camiler; 2 cami Artvin merkezinde, 4 cami Borçka ilçesinde, 2 cami Arhavi ilçesinde ve 2 cami de Hopa ilçesinden olmak üzere, toplam 10 tarihi cami belirtilen merkezlerde yer almakta olup camiler süsleme programları açısından değerlendirilmiştir. Bununla birlikte camilerdeki ahşap kısımlara işlenmiş yöreye özgü motiflerin anlamları açıklanmıştır. Yapılan incelemelerde minberde ve ahşap kapılarda uygulanan teknik ve süsleme motiflerinin benzer özellikler gösterdiği görülmüştür. Minberde, mihrapta ve taç kapılarında yöredeki ağaç türlerinden faydalanılmıştır. Ceviz, Kestane, Meşe ve Porsuk ağacı kullanılmıştır. Ancak bazı ahşap yapıların tamamı boyalarla örtüldüğünden tür seçiminde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İncelenen camilerdeki minber ve kapılar Orta Hopa Camii hariç, tümü orijinal minber ve kapılardır. Ayrıca bu cami minberlerinden sadece Artvin Çarşı Camii minberinde minber kapısı bulunmaktadır. Ahşap minber ve kapılarda; oyma tekniği, oluklu oyma tekniği, kafes oyma tekniği, tornalı süslemeler, ahşap çakma tekniği ve ahşap kumlama tekniği uygulanmıştır. Kapıların hepsi çift kanatlı olup Muratlı Camii ve Düzköy Camii kapıları kemerlidir.

Abstract

It is known that wooden structures are dense in the Eastern Black Sea Region. Mosques of historical and cultural importance in Artvin; It is in a different line in terms of architecture, materials used and wood decoration techniques. These works, which were made with great mastery by the artists of the period, are located in certain regions of Artvin. These mosques, 2 mosques in the center of Artvin, 4 mosques in Borcka district, 2 mosques in Arhavi district and 2 mosques in Hopa district, a total of 10 historical mosques are located in the specified centers, and the mosques have been evaluated in terms of ornament programs. In addition, the meanings of the local motifs engraved on the wooden parts of the mosques are explained. In the examinations made, it was seen that the technique and ornament motifs applied on the pulpit and wooden doors showed similar characteristics. Tree species in the region were used in the pulpit, altar and crown gates. Walnut, Chestnut, Oak and Yew wood were used. However, since some wooden structures are completely covered with paints, different opinions have emerged in the selection of species. The minbars and gates in the examined mosques are all original minbars and gates, except for the Orta Hopa Mosque. In addition, among these mosque pulpits, only the pulpit of Artvin Çarşı Mosque has a pulpit door. Wooden pulpit and doors; carving technique, corrugated carving technique, cage carving technique, turned ornaments, wood nailing technique and wood sandblasting technique were applied. All of the doors are double-winged and the doors of Muratlı Mosque and Düzköy Mosque are arched.

GİRİŞ

Karadeniz Bölgesi'nin en doğusunda bulunan Artvin ili, batısında Rize, doğusunda Ardahan, güneyinde Erzurum, kuzeyinde Gürcistan ile komşudur. Kuzey-batısında Karadeniz vardır ve kıyı uzunluğu 34 km'dir. Ayrıca dağlık ve çok engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Bu alan genellikle ormanlarla kaplıdır. Artvin ormanlarında; yaygın olarak bilinen ağaç türleri Ladin, Göknar, Sarıçam, Kayın, Meşe, Kestane, Kızılağaç olup İhlamur, Gürgeç, Akçağaç, Dişbudak, Ceviz, Üvez, Kavak, Söğüt, Akasya,

Kayacak, Karaağaç, Huş, Ardiç, Şimşir, Duglas, Fıstık çamı ve Porsuk gibi türlerde bulunmaktadır (URL-1).

Artvin, tarihi ve kültürel değere sahip camileriyle bilinmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ormanlık alanların ve ağaç çeşitliliğinin fazla olmasından dolayı genellikle cami yapıları ahşap olarak inşa edilmişlerdir. Bu yapılar Borçka ilçesi başta olmak üzere diğer yörelere de dağılmıştır.

TC Turizm ve Kültür Bakanlığı verilerine göre Karadeniz kültür envanterinde Artvin'de 35 adet tarihi cami

bulunmaktadır. Bunlar Arılı Köyü Camii (Arhavi), Aşağı Camii (Borçka), Aşağı maden Köyü Camii (Artvin), Aydın Köyü Aşağı Camii (Ardanuç), Aydın Köyü Yukarı Camii (Ardanuç), Balcıoğlu Camii (Artvin), Bulanık Köyü Camii (Ardanuç), Camili Köyü Merkez Camii (Borçka), Çavuşlu Köyü Camii (Borçka), Cevizli Köyü Camii (Şavşat) tescilsiz, Demirkent Köyü Camii (Yusufeli) tescilsiz, Dikyamaç Köyü Camii (Arhavi), Düzköy Merkez Camii (Borçka), Erenköyü Camii (Murgul), Esenkıy Köyü Camii (Hopa), Fındıklı Köyü Camii (Borçka), İskender Paşa Camii (Ardanuç), Kemerköprü Köyü Camii (Arhavi), Kılıçkaya Camii (Yusufeli), Kireçlik Köyü Camii (Arhavi), Kocabey Köyü Camii (Şavşat), Köprülü Köyü Camii (Şavşat), Merkez Çarşı Camii (Artvin), Muratlı Camii (Borçka), Arhavi Merkez Camii (Arhavi), Orta Hopa Camii (Hopa), Orta Mahalle Camii (Artvin), Ortacalar Köyü Camii (Arhavi), Oruçlu Köyü Camii (Artvin), Salih Bey Camii (Artvin), Sarıbudak Köyü Camii (Artvin), Sarp Mahallesi Camii (Hopa), Sundura Mahallesi Camii (Hopa), Ulukent Camii (Arhavi), Zeytinlik Köyü Camii (Artvin) olarak bilinmektedir (URL-2).

Artvin’de bulunan en eski cami 7.yüzyıl Halife Osman Dönemi’nde, belirli bir dönem bölgede bulunan müslüman Araplar tarafından yapılmıştır. Akkoyunlulardan sonra kullanılmaz hale gelen cami, 1551 yılında Osmanlıların Ardanuç’u fethetmesinden sonra Erzurum Beylerbeyi Çerkez İskender Paşa tarafından düzenlenip onartılmıştır (Taşkan 2011). Ardanuç İskenderpaşa Camii haricinde çoğu cami 19. yüzyılda yapılmış ve dönemin süsleme teknikleri uygulanmıştır. Batılılaşma dönemiyle birlikte İstanbul başta olmak üzere tüm Osmanlı yerleşim yerlerindeki camiler bu süslemelerden etkilenmişlerdir. Osmanlı geç dönem süsleme anlayışı ile bilhassa minber ve mihraplardaki S ve C formundaki hareketli süsleme şekli, kıvrımlı dallar, çiçekler ve yapraklar kullanılmıştır (Seçkin 2018).

Artvin’de bulunan tarihi camilerin kapıları ve minberleri çoğunlukla ahşap malzemeden yapılmıştır. Bu ahşap malzemelerde yörede çok fazla bulunan Kestane ve Ceviz ağaçlarından istifade edilmiştir. Artvin’in ahşap camilerinde plan özellikleri bakımından, mimari bütünlüğün sağlandığı görülmektedir. Mimari plan; kare veya dikdörtgen planda 100 m² civarında hacime sahip, “V” biçiminde köşklü mahfil kat, düz ahşap tavan veya tavanın göbeğinde bağdadi kubbe, kırma çatıyla örtülen ve tek minareli yapı olarak gösterilmektedir (Aytekin 1998). İbadet mekanlarının en çok minber, mihrap ve kapılarda da ahşap malzemeye rastlanmaktadır. Dönemin geometrik, bitkisel, nesnel ve birçok motiflerini ahşap ile buluşturarak farklı uygulama teknikleriyle birlikte

mükemmel eserler ortaya konulmuştur. Günümüze kadar ulaşan bu ahşap yapılar, uygulanan koruma teknikleri ve ağaç türlerinin uygun seçiminin yanı sıra kullanıldıkları yerlerdeki uygulama teknikleriyle ön plana çıkmaktadır.

Ahşap süsleme teknikleriyle bu sanatın en nadide eserleri 12. ve 13. yüzyıl da Selçuklular zamanında yapılmış ve her birinde farklı teknikler uygulanmıştır. En önemli teknikleri Oyma ve Kündekari tekniğidir. Osmanlı döneminde de bu tekniklerden yararlanılmıştır. Tezyinat, Osmanlı’lar için çok önemlidir. Eserlerde de bu süslemeler görülmektedir. Geometrik, bitkisel ve yazı tezyinatı çevresinde eserler verilmektedir (Söğütlü ve ark. 2014, Doğanay 2003, Karatay 2018, Öten 2021, Güzel 2021, Kemaloğlu 2021, İrteş ve ark. 2023). Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde bulunan Ahi Elvan Camii pencere kanatları buna en güzel örnektir (İleri 2010). Bu camide ahşap oyma tekniği kullanılmış ve motiflerde palmet, yaprak ve kıvrımlı dallar görülmektedir.

Anadolu Selçuklu Döneminde ahşap sanatını en ince ayrıntısına kadar gösteren minberlerdir. Minberlerde kullanılan teknikler ve motiflerle bezenmiş kısımlar birçok esere örnek niteliğindedir. Daha sonraki dönemlerde beylikler ve Erken Osmanlı Devirlerinde de etkisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir. İç mekanda bulunan minber, mihrap, vaiz kürsüsü, müezzin mahfili, sütunlar, iç kapı kanatları, iç pencere kanatları, hünkar mahfili gibi yapılar; dış mekanda ise ana kapılar, pencere dış kısımları gibi yapılar ahşap sanatının en ince ustalıklarıyla bu dönemlerde sergilenmiştir. Çeşitli motifler tezyinatta farklılıklar oluşturmakla birlikte bunlar belirli süslemeler adı altında toplanmaktadır. Bunlar bitkisel motifler, geometrik motifler ve nesnel motiflerdir. Rumiler, palmet, kıvrımlı dallar, çeşitli yaprak motifleri, çiçekler, güller, kabaların üzerine bitkisel motifler gibi süslemeler uygulanmaktadır. Bazı eserlerde bitkisel süslemeler geometrik süslemeler ile beraber kullanılmıştır. Minber ve mihrap bordürlerinde çoğunlukla bitkisel motifler uygulanmakta ve sonsuzluk ibaresi olarak sürekli devam eden şekilde oluşturulmaktadır.

Bitkisel süslemeler minberde yan aynalıklarda, kapı taç kısmı, kemerlerde, minber kapisında, geometrik motiflerin içlerinde görülmektedir. Geometrik süslemelerin ana elamanı çok kollu yıldızlardan oluşmaktadır. Çokgenler, sivri kollu yıldızlar gibi geometrik şekiller yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Geometrik şekillerde bazı anlamlar bulunmaktadır. İslam inanç ve felsefesine göre “Allah ve insanın bütünlük içinde olduğu ve bununla birlikte tüm alemde ritmik bir ahenk

olduğu” görüşü hakimdir. Bu da geometrik şekillerle anlatılmak istenilmiştir (Acar 2011).

Ahşap süsleme işlemlerinde birçok teknik kullanılmaktadır. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bu tekniklerden ahşap oymacılık tekniği, ahşap kabartma tekniği, künde-kari tekniği ve kakma (marketri) tekniği uygulanarak döneme damga vuran eserler ortaya konulmuştur.

Ahşap oymacılık tekniğinde; camilerdeki uygulamalar mihrap, minber, pencere, kapı kanatları, vaiz kürsüsü gibi kısımlarda birbiriyle geometrik ve simetrik yaprak, kıvrımlı dallar, rumiler oyma motifleri ile süslenmiştir. Minber bordürlerde de görülen bu teknik ile bu kısımlara kufi hatta veya sülüs yazıyla oyma yapılmıştır. Oyulan derinliğine göre 1 mm den 20 mm e kadar boşaltılan, motiflerin süslemeleri kabartma durumunda gözük-en bir kompozisyondur (Bozer 2006). Düz oyma tekniğinde; senkronize şekilde bir bütünlük içinde hissettiren motifin dışında kalan kısımlar az miktarda oyularak indirilmiştir. Motifler aynı yüksekliktedir. Ön kısımlara bir işlem uygulanmamış ve kenarları zemin kısma 90 derecedir (Öney 1970).

Yuvarlak oyma tekniğinde; motifler engebeli yuvarlak bir hat oluşturmak üzere uygulanmıştır. Derin işlemlerde kafes-ajur etkisi hissedilir. Eğri kesim tekniğinde ise uygulanacak motif ile zemin kısmı iç içe geçmiş şekilde olup kıvrımlı derinlikler belirgindir. Kafes tekniklerinden biri olan Kafes Oyma Tekniği; diğer adıyla “Ajur” Osmanlı döneminde yaygın kullanılan tekniktir. Minberlerde çoğunlukla kullanılan bu teknik motifin dışında kalan kısımların bütünüyle oyulup çıkarılması esasına dayanır. Ön görünüşünden bakıldığında arka taraf görünmektedir. Oluklu oyma tekniği; rumilerle, motiflerle, kıvrımlı dallarla, yaprak saplarıyla, geometrik çizgilerin arasında kalan kısımlar ve birçok süslemede çizgilerin ortalarına yivli görünüm kazandırmak için oyulan kısımda kullanılmaktadır. Süslemeye kesitten bakılınca derinlik hissi belirgindir. Bordürlerde, çizgilerin geçiş boşluklarında yüzeysel işleme gibi görünür. Bilhassa yaprak ve bitkisel motifli süslemelerde kıvrımlı derinlik verilir. Bununla birlikte çift katlı oyma tekniği de ahşap oyma tekniklerinden biridir. Oyma tekniklerinin özenle uygulandığı önemli bir eser olan Sivas Divriği Ulu Cami minberinde çift katlı oyma tekniği de görülmektedir. Minber kapısının üst alınlığında belirgindir. Sivas Divriği Ulu Camii gerek mimari yapısı, gerek taş oymacılığı, gerek ağaç işlemeciliği ile ilk ve tektir (Özkul 2020).

Künde-kari tekniği; küçük ve geometrik ahşap parçaların birbirine belirli açılarla geçmeler ile bağlanma tekniği olarak ifade edilen künde-kari tekniği Türk-İslami tekniğidir. Selçuklu döneminde, Beylikler ve Osmanlı döneminin büyük bölümünde önemli değeri olan tekniktir. Künde-kari, ahşap malzemede kullanım yeri ve amacına göre ortamın sıcaklık ve bağıl nemindeki değişimler sonucu oluşan çalışmaya karşı bundan doğacak iç gerilmeleri düşürerek ve estetik geniş yüzeyler elde etmek için küçük belirli ölçülü parçaları geometrik şekillerle (yıldız, kare, üçgen, altıgen vb.) birbirine geçmeli olacak şekilde eklenmesinde uygulanan yapım tekniğidir (Söğütü 2004). Anadolu ahşap işçiliğinin şaheser örneklerinden önemli bir kısmı bu teknikle yapılmıştır (Can ve Gün 2017). Osmanlılar da İslami düşünceye göre şekillendirilen geometrik motifler sonsuz biçiminde bezemeler halinde devam etmektedir. Bu geometrik motiflerde de güneş sistemi, çeşitli yıldızlar, hayat ağacı gibi kainata, doğaya ve hayata yönelik simgesel süslemeli motifler oluşturulmuştur. Sabır, ince işçilik, üzerinde titizlikle çalışılan bu teknik ağaç malzemedeki çalışmayı ve ayrılmaları engelleyen bir yöntem olmasından dolayı önemlidir (Yılmaz 2001). Birbirine geçme kanal düzeni ile birlikte aynı tür ağaçlar ile özgül ağırlıkları yakın renk uyumu olan türlerde bu tekniği uygulanmaktadır. Hiçbir çivi ve yapıştırıcı kullanmadan kanal düzeni ile birliktelik sağlayarak birbirine geçmeler şeklinde istenilen geniş yüzeyler elde edilir (Eyigün 2007). Künde-kari teknikleri yapım tekniği açısından “hakiki künde-kari” ve “taklit künde-kari” olarak adlandırılırlar. Künde-kari teknikleri uygulanırken ağaç türlerinin seçimine çok önem verilmiştir. Türk-İslam tekniğinin en gösterişli ahşap süsleme tekniği olan künde-kari de ağaç malzeme olarak Abanoz, Gül, Ceviz, Elma, Sedir ve Armut kullanılmaktadır.

Kakma tekniğine Selçuklu döneminde pek rastlanmamaktadır. Bu tekniğin Osmanlılarda 14. ve 15. yüzyıl eserleriyle başladığı bilinmektedir. Ancak 13. yüzyılın sonlarına ait Beyşehir Eşrefoğlu Camii minber yan aynasındaki yıldız motiflerinin etrafındaki kısımlarda görülmektedir (Bozer 1992). Çok ince işçilik gerektiren bu teknikte fildişi, sedef, kemik gibi malzemeler ahşap ile bir bütünlük göstermekte ve ahşap içine kakılarak uygulanmaktadır. Sedefli eserler gösterişli olduklarından bu teknikle oluşturulmuş ahşap süslemeler özellikle saray mimarisinde kullanılmıştır. Örneğin Topkapı Sarayı’nda kapılar, dolaplar ve sarayda kullanılan diğer eşyalarda sedefli güzel süslemeler bulunmaktadır (Can ve Gün 2017). Ayrıca Ankara Hacı Bayram Veli Türbesi iç kapısında künde-kari tekniği uygulanmış ve geometrik şekillerin

içlerine kakmalar uygulanmıştır. Buna ilaveten kemik ve yeşim taşları da kullanılmıştır (Öney 1970).

Camilerde kullanılan ağaç türleri ve elde edilmiş yöntemlerinde; Osmanlı ve Selçuklu döneminden günümüze kadar gelebilen ahşap eserler halen sağlamlıklarını ve dekoratif görünüşlerini korumaktadırlar. Bunun nedeni, minber, mihrap, vaiz kürsüsü, pencere kanatları ve kapılarda kullanılan ağaç malzemenin özenle seçilmesi bir etkidir. İç mekanda genellikle Ceviz, Kiraz, Şimşir ve Armut ağaç malzemesi ve çoğu minberde de Ceviz ağacı kullanılmıştır. Ceviz ağacının fazla tercih edilmesinin nedeni; kolay elde edilmesi, sertliğinin orta seviyede olması, özgül ağırlığının yüksek olması, liflerinin sık, dağınık traheli, işlenmesinin kolay, daralma ve genişlemesinin rahat olması, bağlantı işlemleri ve yapışmasının uygun olmasıdır. Ayrıca, odunu açık-koyu kahverengidir. Bu nedenle Ceviz, oymalı işlerde ve işlemlerde güzel ve estetik görünüm sergilemesiyle fazla tercih sebebidir. Ancak, sık dokulu odunu orta sertliktedir ve nemli ortamlara uygun değildir. Kiraz ağacı ise, renginden dolayı çok tercih edilir, diri odunu sarımsı pembe ve öz odun kısmı açık kırmızımsı kahverengidir. Ancak, sert ve yarılmaya güçtür. Bu nedenle, iç mekanda uygundur. Şimşirde öz odun ile diri odun renk farklılığı yoktur. Dayanıklı bir ağaç olan Şimşir ustalık gerektiren işlerde kullanılır. Abanoz ise minberlerde kullanılan farklı ve çok değerli bir ağaç türüdür. Dekoratif ve desenleriyle estetik bir görüntü oluşturur. Öz odunu kahverengi, diri odunu pembe ve açık kırmızımsıdır. Çok sert, dayanıklı ve oymalı- kakmalı işlemlerde uzun yıllar kalıcılığını korur (URL-3).

Sonuç olarak, Artvin’in tüm ilçelerine dağılmış tarihi yapıların içinde camilerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Ayrıca, Borçka ilçesi Gürcistan sınırı ile geniş alanlar oluşturduğundan genellikle bu bölgelerdeki tarihi camilerde bezeme, mimari motifler, kullanılan malzemeler ve uygulanan teknikler birbirine fazlasıyla benzemektedir (Seçkin 2018). Acara bölgesi’ndeki köylere dağılmış birçok Osmanlı Cami bulunmaktadır. Bunlar Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki camiler ile gerek plan ve mimari gerekse süsleme ve yapımlar açısından yakın benzerlik içerisindedir (Baramidze 2010).

Örneğin Arhavi/Dikyamaç Köyü minberi Keda camilerinin minber aynası ile benzerlik göstermektedir (Yavuz 2009). Bununla birlikte Artvin’de Zeytinlik, Muratlı (Maradit), Camili (Macahel), Borçka-Düzköy ve İnanlı camilerinin minber, mihrap, kapılar ve kadınlar mahfil bölümlerindeki ahşap süsleme teknikleri bütün Acara-Keda Bölgesi camileriyle benzer özellikler göstermektedirler (Aytekin

1999). Yine Orta Hopa Camii’nin bağdadi kubbesinin iç mekandaki düzeni, Keda camilerinden Gegelidzeebi ve Tskhmorisi camilerinin kubbe içi süslemesinde görülmektedir (Seçkin 2018). Gegelidzeebi Camii kubbesindeki süsleme ve boyama 19. Yüzyıl sonlarındaki klasik düzen içerisindedir. Çiçek demetleri, püsküllü kumaş parçaları motifleri ve madolyonlar belirgindir (Brandts vd. 2018).

Orta Hopa Camii’nin kubbe içi süslemeleriyle benzer biçimde görüldüğü bir diğer cami de Ghorcomi Camii’dir. Burada farklı olarak tek bağdadi kubbe değil de, dokuz birime ayrılmış şekilde düşünülen yerleşimin bulunmasıdır. Ortada bulunan geniş bağdadi kubbe, ona bağlanan dört yönde küçük ahşap bağdadi kubbe ile köşelerde kare çerçeveli çokgen tavan göbekleriyle oluşturulmuştur (Seçkin 2018).

Bağdadi kubbe Acara bölgesi ve Artvin camilerinde yaygın biçimde uygulanmıştır. Ormanlık alanların ve ağaç türlerinin çeşitliliği bakımından zengin olan bu bölgelerde; elastiklik özellikleri, dayanımı ve şekil verilebilme özellikleri iyi olan tela ağaç malzemesi kullanılmıştır. Bağdadi kubbe, harim bölümünde birbirinden bağımsız ahşap direklerle taşınır. Dışarıdan görülemeyen bu yapı çatı ve tavan arasında bulunmaktadır (Kaya 2022).

Bu amaçla bu çalışmada, Artvin’de bulunan tarihi ve kültürel öneme sahip bazı camilerin ahşap minberleri ve kapıları esas alınarak; mimarisi, motifleri, kullanılan malzemesi ve ahşap süsleme teknikleri bakımından incelenmiş ve bunların kayıt altına alınması ve bununla birlikte modern anlayışta yapılması düşünülen camilerdeki ahşap kısımlarda (minber, mihrap, vaiz kürsüsü, mahfiller, kapı ve pencereler) kullanılabilmesinin teşvik edilmesi amaçlanmıştır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada Muratlı (Maradit) Camii, Camili (Macahel) Camii, Düzköy Camii, İremi Camii, Artvin Çarşı Camii, Arhavi Merkez Camii, Ortacalar Köyü Camii, Hopa Esenkıy Köyü Yukarı Camii, Zeytinlik Köyü Camii ve Orta Hopa Camii incelenmiştir (Şekil 1, Çizelge 1).

Araştırma kapsamına göre hazırlanan form ile birlikte camilerde bazı incelemeler yapılmıştır. Bu formda; cami yapısı, ahşap süsleme teknikleri, kullanılan ağaç malzemeler, motifler ve orijinallik durumunu belirlemek amacıyla fotoğraflama ve bazı çizimler yapılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

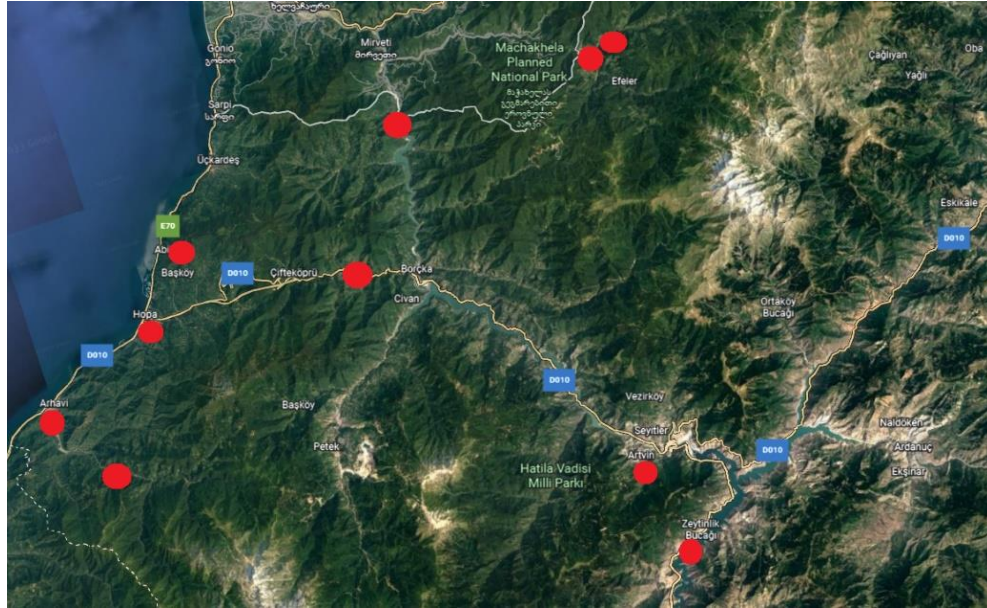
Muratlı (Maradit) Camii

Çoruh nehrinin kıyısında son döküldüğü yere doğru, Gürcistan sınırında bulunan ahşap cami kareye yakın ölçülerdedir. İki adet çift kanat ahşap kapılarla mahfile giriş yapılmaktadır. Kıрма çatıyla kaplanmış çatı yapısına sahip Muratlı Camii kubbesi Artvin’de bulunan diğer ahşap camiler arasındaki en geniş açıklığa sahiptir. Bu kubbe on yedi tane ahşaptan dikme ile ayakta durmaktadır (Coşkun ve Çelebioğlu 2020). Bodrum katı ve minaresi hariç (Taşkan 2011) cami bütünüyle ahşaptan yapılmıştır. Cami, kitabesinden anlaşıldığı üzere H.1263/M.1845-46 tarihlerinde Aslanoğlu Ahmed Usta tarafından yapılmıştır (Aytekin 1998). Şekil 2’de harim katı planı ve Muratlı (Maradit) Camii gösterilmiştir.

Doğu Karadeniz ahşap camilerinde kapı kanatlarındaki bezemeler dıştan genellikle zincirek şeklinde işlenmiş bir bordür içinde yan yana veya altlı üstlü panolar ikişerli veya

üçerli panolara dönüştürülerek bezenmiştir. Buralarda simetrik olarak; vazodan çıkan stilize edilmiş lale veya papatya çiçekleri en çok tercih edilenleridir. Bunların yanlarına zaman zaman üzüm salkımlarının da sokulduğu görülmektedir. Bazen de iç içe yerleştirilmiş stilize/hayali bitki yaprakları ve aralarında rozet çiçekleri kullanılmıştır. Bunun yanında mahfillerin köşk, yan yüzleri ve ayakları da ahşap oyma tekniğinde yapılmış bezemenin önemli uygulama alanlarından olmuştur. Buralarda ağırlıklı olarak; yılankavi biçiminde birbirine geçmiş S ve C’ler, halat, saç örgüsü, sepet örgüsü, zincirekler ve lale çiçekli bordürler, yapraklı S bordürleri, basit geometrik şekiller, yıldızlar, selvi ağaçları, lale ve rozet çiçekleri, balıksırtı gibi motifler bir arada uygulanmıştır (Yavuz 2009). Muratlı Camii’de bu bezemelerin en güzel uygulandığı camilere örnek gösterilmektedir.

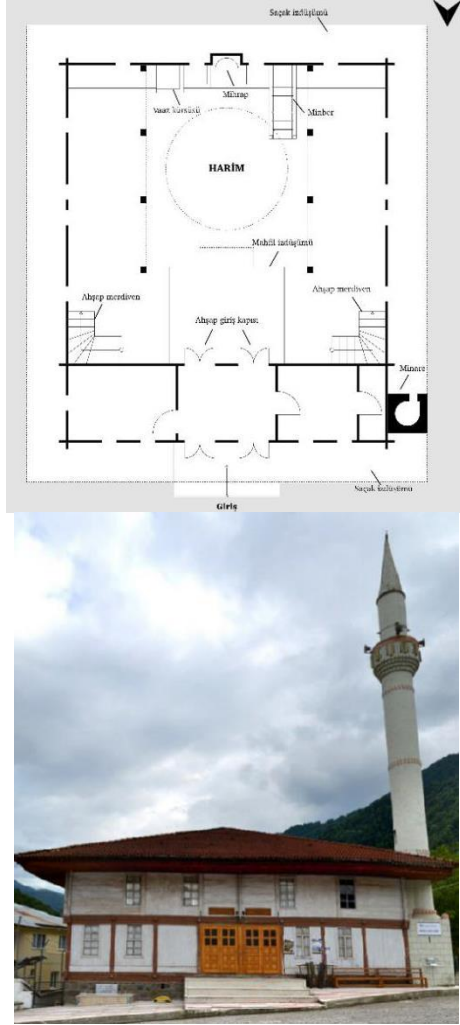
Muratlı Camii’nin ceviz ağacından yapılan ahşap minberi yoğun bitkisel motifler içermektedir. Süslemelerde, yöreyi ve dönemin özelliklerini minbere yansıtan realist

Şekil 1. Araştırmada incelenen camilerin coğrafi konumu

Çizelge 1. Araştırma Kapsamında incelenen camiler

Cami No	Cami Adı	Bulunduğu Konum
1	Muratlı (Maradit) Camii	Borçka
2	Camili (Macahel) Camii	Borçka
3	Düzköy Camii	Borçka
4	İremi Camii	Borçka
5	Artvin Çarşı Camii	Artvin
6	Arhavi Merkez Camii	Arhavi
7	Ortacalar Köyü Camii	Arhavi
8	Hopa Esenkıy Köyü Yukarı Camii	Hopa
9	Zeytinlik Köyü Camii	Merkez Zeytinlik Köyü
10	Orta Hopa Camii	Hopa

Şekil 2. Harim katı planı ve Muratlı (Maradit) Camii (Coşkun ve Çelebioğlu 2020)

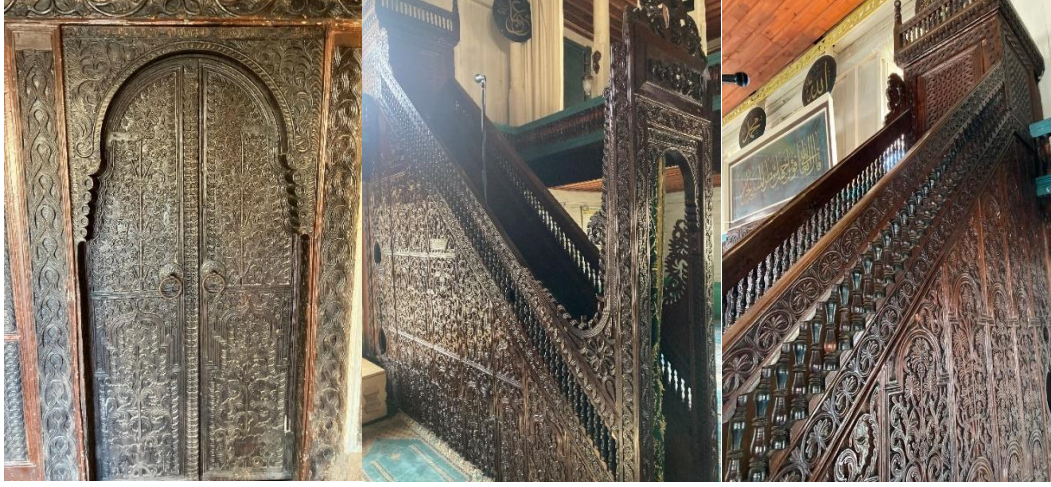
motifler bulunmaktadır. Muratlı Camii Artvin'de oyma tekniklerinin itina ile uygulandığı en güzel örnek niteliğindedir. Yuvarlak oyma tekniği ve oluklu oyma teknikleri bitkisel motiflerde ustalıkla uygulanmıştır. Minber üstünde dikdörtgen panolar yer almaktadır. Bu bölümlerdeki bezemeler farklılık göstermektedir. Minberin ahşabını koruma amaçlı kahverengi boya uygulaması yapılmıştır. Minber kapısı girişi yuvarlak kemerlidir. Minber köşk bölümünde bulunan hasır panolar, ahşap oyma tekniğinin burada uygulandığı tek örnek gösterilebilir. Yöredeki demir elması motifi, yelkenli gemi motifi, kılıç-bıçak motifi, terazi, anahtar, ay-yıldız,

zeytin dalı motifleri, çiçek ve yaprak motifleri minber aynasına oyularak uygulanmıştır. Bordürlerinde bitkisel motif ağırlıklı işlemler vardır. Minber kapısı taç kısmı ve köşte kafes oyma tekniği uygulanmış olup, minber korkuluğunda ahşap tornalı işler yapılmıştır. Ayrıca Muratlı Camii mihrabında da ahşap oyma tekniğini uygulanmıştır. Mihrabın iç kısmı aslında geniş gövdeli tomruktan oyularak tamamen ahşaptan yapılmıştı. Ancak günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte minaresi de tahribata uğramış ve yıkılmıştır. Minarenin aslı sütun uzunca 27 metre boyunda iğne yapraklı tomruktan olup etrafından merdivenle çevrelenmiştir. Şimdilerde orijinalinin yerine taştan minare yapılmıştır. Muratlı (Maradit) Camii minber ve kapısı Şekil 3'de yan aynalık detayları da Şekil 4'de gösterilmiştir.

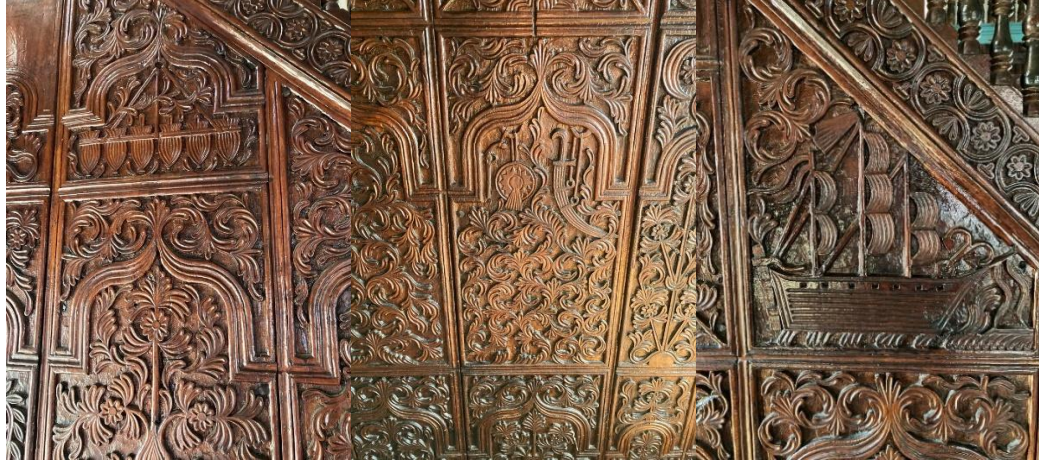
Camii (Macahel) Camii

Artvin ile Gürcistan sınırında bulunan bu ahşap cami Şekil 5'de görüldüğü gibi iki katlı olup kare şeklindedir. Eğimli bir alanda kurulduğundan moloz taş üzerine inşa edilmiştir. Bütünüyle ahşap malzemeden boğaz geçme tekniği (Taşkan 2011) ile yapılmış nadide örneklerdendir. Kuzey tarafında yalnızca bir kısmı kapalı olan giriş bulunmaktadır. Caminin içinde yer alan mihrap, minber, vaiz kürsüsü, kadınlar mahfili, kapılar ahşap motiflerle süslenmiştir. Ahşap direklerinde bulunduğu cami bağdadi kubbelidir.

Kestane ağacından yapılmış minberde çiçek ve yaprak bezemeleri yoğun şekilde kullanılmıştır. Bunlar oyularak çakma tekniğiyle eklenmiştir. Minber dik üçgen aynasında yörenin bitkisel çeşitliliğine atıfta bulunan papatya bulunmakta ve etrafı kıvrımlı yelpaze şeklinde süslemelerle kabartılmıştır. Bununla birlikte hemen üstte bulunan minber korkulukları yoğun şekilde dalgalı kıvrımlardan oluşmaktadır. Bu dalga yöredeki Çoruh nehrini bizlere hatırlatmaktadır. Bu dalga motifleri çoğunlukla yöredeki diğer ahşap camilerde de kullanılmıştır. Dik üçgenin içerisinde ayrıca madalyonun etrafında bulunan iki adet balıksırtı şeklinde kızılâğacın yaprağını hatırlatan kabartma bulunur. Minber süpürgelik ve minber kapısı taç kısımlarında kafes oyma tekniği (ajur) uygulanarak süpürgelikte yaprak motifleri vurgulanmıştır.

Şekil 3. Muratlı (Maradit) Camii minber ve kapısı (Çakıroğlu 2022)

Şekil 4. Minber yan aynalığı motif detayı (Çakıroğlu 2022)

Şekil 5. (Solda) Camili (Macahel) Camii planı (URL-4), (Sağda) Camili (Macahel) Camii (Çakıroğlu 2022)

Minberin şimdiki halinden önce görüntüsü farklıydı. Minberdeki motifler, kıvrımlı yapraklar, su dalgaları, çiçekler geçmiş dönemdeki ustalar tarafından rengarenk boyalar kullanılarak belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Bu örneklerle yöredeki camilerde sıklıkla rastlamaktayız. Batum Acara Keda bölgesinde de bulunan dokuz adet

camide bu desenlere benzer motiflere rastlanmaktadır (Seçkin 2018). O eserlerde de çeşitli renkler kullanılarak süslemeler yapılmıştır. Camili (Macahel) Camii bazı restorasyon işlemleri yapılmış ve harim bölümünde kullanılan tüm ahşap kalemşi renklendirme silinerek şimdiki görüntüsüne getirilmiştir (URL-5). Şekil 6’da Camili

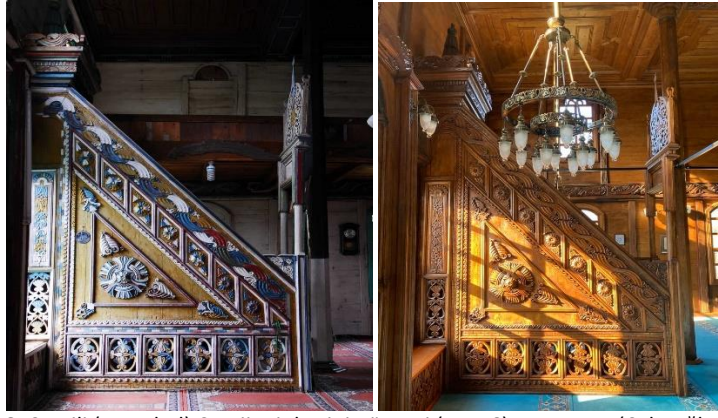
(Macahel) Camii minberinin restorasyondan önceki ve şimdiki durumu görülmektedir. Ayrıca Şekil 7 ve Şekil 8’de kapılar ve minberin yakından detaylı fotoğrafları görülmektedir.

Düzköy Camii

Medrese olarak da kullanılan cami 1850’li yıllarda yapılmıştır. Alt kısım taş olup diğer kısımlar bütünüyle ahşaptandır. Yine Artvin yöresindeki diğer camiler de olduğu gibi yoğun ahşap süslemeler ve tekniklerinden yararlanılmıştır. Şekil 9 ve Şekil 10’dan da görüleceği

üzere 5 basamaklı taş merdivenden camiye giriş olup, minaresi onarım görerek ahşap kaplamalı olarak yapılmıştır. Yine alt kısımda kemerli şadırvan orijinalliğini korumaktadır.

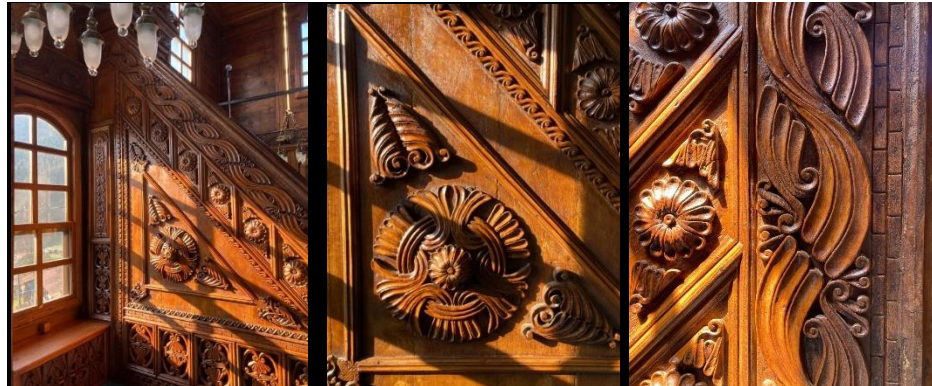
Son cemaat yerinden mahfile girişte yuvarlak kemerli çift kanat kapı bulunmaktadır. Yöreye özgü lale çiçeklerinin, yoncaların motiflendirildiği, bitkisel bezemeler düz oyma tekniği ve yapraklarda, saplarında, çizgisel motiflerde de oluklu oyma tekniğinden yararlanılmıştır. Düz tavandaki süsleme kare formda olup göbekte kabartmalı motifler yer almaktadır.

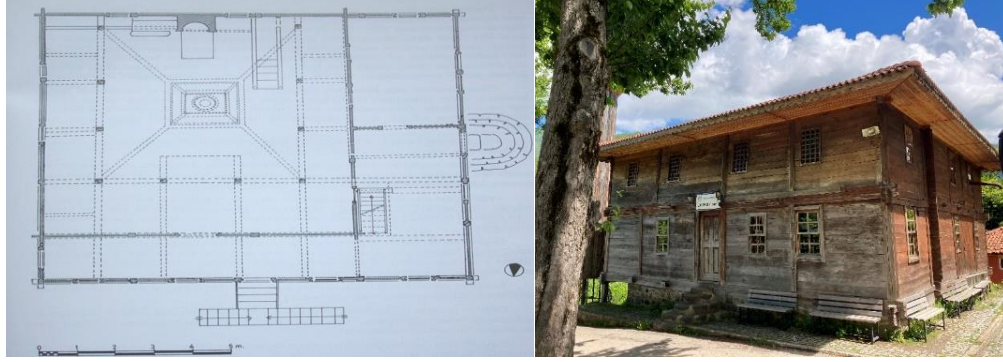
Şekil 6. Camili (Macahel) Camii minberinin öncesi (URL-6) ve sonrası (Çakiroğlu 2022)

Şekil 7. Camili (Macahel) kapısı (Çakiroğlu 2022)

Şekil 8. Camili (Macahel) minberi (Çakiroğlu 2022)

Şekil 9. (Solda) Düzköy Camii planı (Taşkan 2011), (Sağda) Düzköy Camii (Çakıroğlu 2022)

Şekil 10. Düzköy Camii (Çakıroğlu 2022)

Artvin Düzköy Camii minberi tamamen ahşap olup, minber aynasında bitkisel motifler ve kıvrımlı dalgayı anımsatan karışık kompozisyondan göbekte kanca şekilleriyle kavranmış papatya çiçeğinden oluşmaktadır. Süpürgelik kısmında ise 6 adet kıvrımlı vazo şeklinde içinden bitkisel motifin yayıldığı figürler görülmektedir. Ahşap çakma tekniği ve oyma teknikleriyle birlikte tamamlanmıştır. Minber korkuluğu iç kısmında, yörenin diğer cami minberlerinde de rastladığımız su dalgalarını anımsatan parçalar vardır. Bu durumun Çoruh nehrinin kıvrımlı ve şiddetli akış hızını tasvir ettiği söylenebilir. Minber kapısı yuvarlak kemerli olup taç kısmında kafes oyma tekniği kullanılmıştır. Bakıldığı zaman minberde köşk bölümü yoktur. Kadınlar mahfili ile aynı seviyede düşünüldüğü için bu kısımda yalnızca yuvarlak bir şekilde taç düşünülmüştür. Bu taçın göbek kısmında kafes oyma tekniği uygulanmıştır ve çiçek desenli motif bulunmaktadır. Minber yan aynalığının köşk altı kısmı başka bir ifadeyle yan hoca girişi kapalı formdadır. Burada da dekoratif amaçlı desenler uygulanmış olup yuvarlak kemerli açıklıklarla kompozisyon oluşturulmuştur (Çakıroğlu 2022).

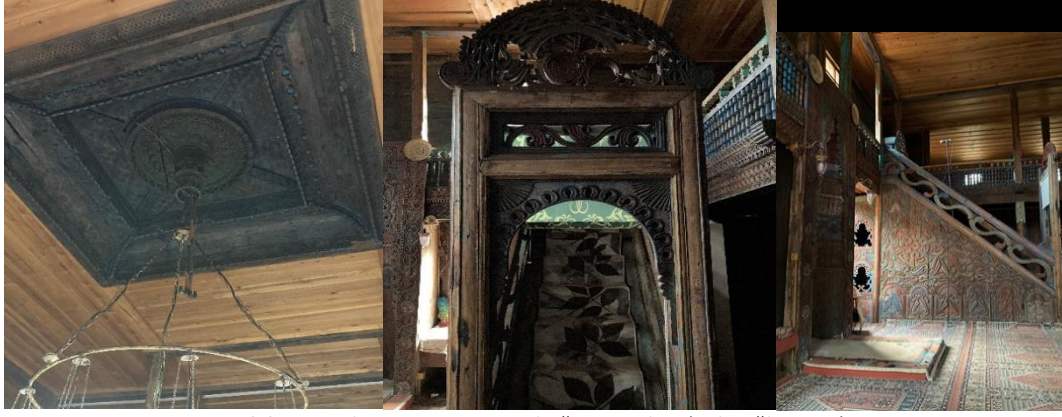
Bütünüyle tomruğun iç kısmı oyularak ahşap malzemeden yapılmış olan mihrapta oyma tekniğiyle süslemeler yapılmıştır. Taç kısmı yoktur. Kavsara kısmında yedi sıra bulunmaktadır. Yörede lale çiçeklerinin yoğun olduğu düşünülürse burada da motiflendirilmiştir. Ters lale

motiflerinin hakim olduğu mihrapta, bordür kısımlarında art arda gelecek şekilde dairelerin içlerine yerleştirilmiştir. Gürcistan Acara’daki camiler ile ortak olarak minber, mihrap ve diğer kısımlarda renklendirme yapılmıştır. Ahşap üzeri boyama tekniği genelde, ahşap sütun başlıkları, konsollar, tavan, saçak, mahfil, ve girişlerinde sarı, beyaz, lacivert, kırmızı, yeşil, altın renklerde bitkisel motiflere, yapraklara, palmetlere ve çiçeklere kalemışı uygulandığı bilinmektedir (Öney 1992 ve Ersoy 1993).

Cami tavanında kare şekilli bir göbek bulunmakta hatta Şekil 11’de görüldüğü gibi aydınlatma avizesini tutmak için çengelli ipler bile ahşaptan yapılmıştır. Ayrıca kadınlar mahfili köşk kısmının altında içerisinde üç hilalin bulunduğu yuvarlak rozet bulunmaktadır. Minber ve kapılara ait detaylı fotoğraflar Şekil 12’de verilmiştir.

İrem Camii

Cami 1851 yılında bodrum katı yağma taştan diğer kısımları ahşaptan inşa edilmiştir. Ahşaptaki bozulmaları önlemek amacıyla dışarıdan saçlar ile kaplanmıştır. Günümüzde restore çalışmaları kapsamında bu iyi olmayan görüntü ve koruma yöntemi kaldırılarak yeniden ahşap malzemelerle birlikte uygulanmıştır.

Şekil 11. Düzköy Camii tavan göbeği ve minber (Çakıroğlu 2022)

Şekil 12. Düzköy Camii minberi ve kapısı (Çakıroğlu 2022)

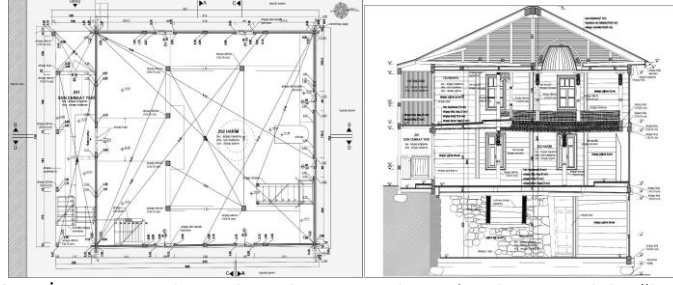
İremit Camii, 3 kat olarak yapılmıştır. Bunlar bodrum, harim ve mahfildir. Şekil 13’de gösterilen kare planlı olan yapı bodrum 704 x 630 cm, zeminde bulunan son cemaat yeri 713 x 130 cm ve harim kat 772 x 713 cm ölçülerine sahiptir. Caminin ana ahşap kapısı son cemaat yerinde bulunmaktadır. “U” şeklinde mahfil kat ahşap direkler ile desteklenmektedir (Coşkun ve Çelebioğlu 2020). Şekil 14’de İremit Camii dış görünüşü ve Şekil 15’de minber ve detaylarının görüntüsü verilmiştir.

Mahfilin köşk kısmı bu ahşap camide de görülmektedir. Oyma tekniği uygulanmış, kafes oyma tekniği, oluklu oyma tekniği ve ahşap kumlama yapılmıştır. Kestane ağacından yapılan konstrüksiyona sahiptir. Kıvrımlı S bordürler ile çevrelenmiş minber kemeri bulunmaktadır. Minber kapısı yoktur. Tüm ahşap yapılarda renklendirme uygulanmıştır. Yine Muratlı Camii minberinde görülen gemi işleme de bu minberde motiflendirilmiştir. Bitkisel motiflerin ve sonsuz hasır örgü bordürlerin minbere itina ile işlendiği görülmektedir. Camiye ait iç mekân ve kapı detayları Şekil 16 ve Şekil 17’de gösterilmiştir.

Artvin Çarşı Camii

Artvin Çarşı Camii ilk önce 1860 yılında Artvin’de bulunan halk tarafından inşası yapılan (Muhavvid 2010). Cami ileriki yıllarda kullanılmayacak hale gelmiş ve temellerinde oluşan çökmelerden dolayı yıktırılıp yeniden 1954-1956 yılları arasında (Şafakçı 2016) aslına yakın şekilde yapılmıştır. Taş ve ahşap kullanılan camide son cemaat kısmı genişletilmiştir. Cami kare planlı olup tek kubbeli olarak düşünülmüştür. Şekil 18’de Çarşı Camii yapı planı gösterilmektedir (URL-7).

Artvin Çarşı Camii’nin iç bölümüne bakıldığında Şekil 19’da görüldüğü gibi minberi ve vaiz kürsüsünde süslemeler yoğundur. Diğer kısımlarda ise sade bir görünüm bulunmaktadır. Bitkisel motiflerin ağırlıkta olduğu süslemelerde dik üçgen minber aynasının ortasında içte toplanmış kanca ve kıvrımlar hakimdir. Alt kısımda 7 adet süpürgelik açık pano bulunmaktadır. Yan hoca girişi yüksektir ve köşk kısmına 2 adet açıklıklı pano ile varılmıştır. Minber korkuluk kısmında ise tüm yöredeki

Şekil 13. İremit Camii harim katı planı ve B-B kesiti (Coşkun ve Çelebioğlu 2020)

Şekil 14. İremit Camii (Çakıroğlu 2022)

Şekil 15. İremit Camii minberi (Çakıroğlu 2022)

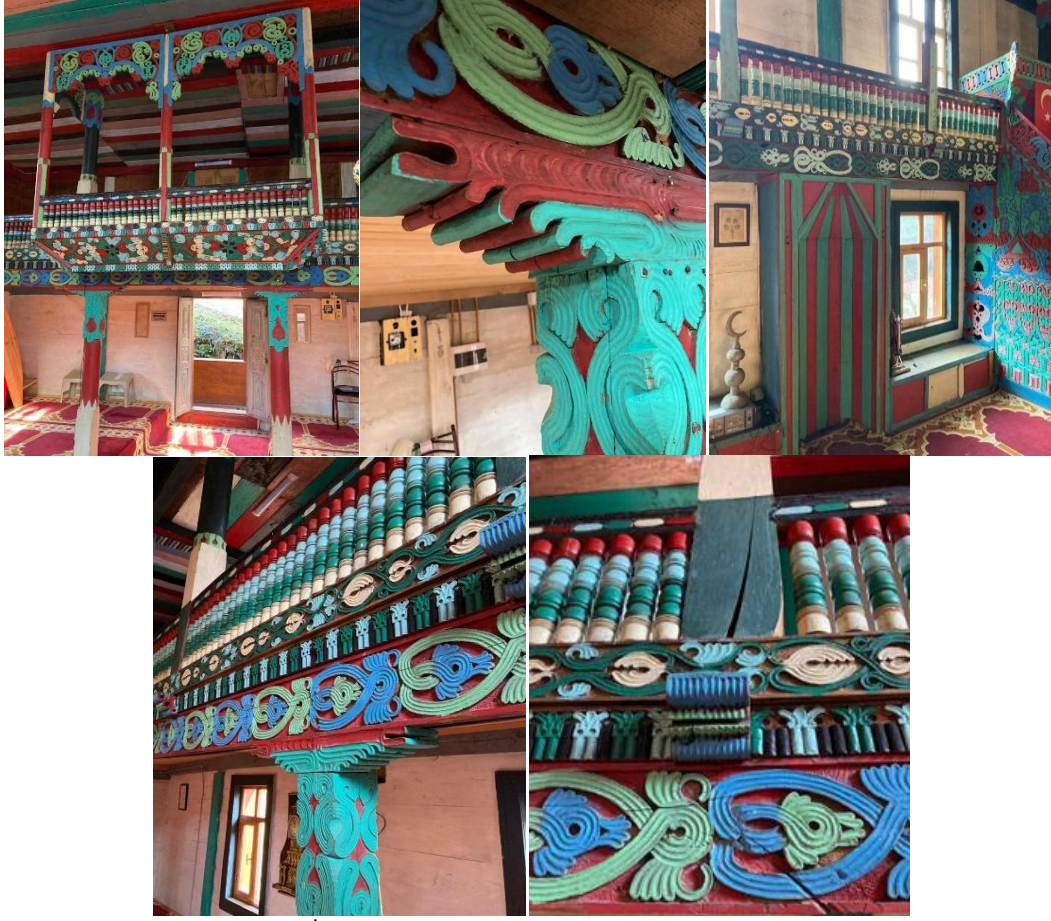
Çoruh nehrinin kıvrımlarını anımsatan dalgalı süslemeler görülmektedir. Koruma amaçlı da olsa kalın tabakalı boya uygulanmıştır. Genel hatlarıyla alçak oyma tekniği, çakma tekniği ve kafes oyma teknikleri ustalikle uygulanmıştır. Vaiz kürsüsünde de aynı teknikler kullanılmıştır. Ceviz ağacından yapılan minber ve vaiz kürsüsünün dışında mihrap sade ve taştan yapılmıştır.

Artvin Çarşı Camii'nin ana kapısı ve son cemaat yerinde harime açılan kapı orjinal değildir. Sonradan yapılan bu kapılara CNC makinası kullanılarak motifler uygulandığı görülmektedir. Şekil 20'de Artvin Çarşı Camii'nin kapıları

ve Şekil 21'de minbere ait çizim ve minber kapısı gösterilmiştir.

Arhavi Merkez Camii

Arhavi Merkez Camii Arhavi'de bulunmaktadır. Kesse ve yontma taş kullanılarak yığma tekniği uygulandığı görülmektedir. Minaresi de cami ana gövdesine bitişik halde kesme taş ile yapılmıştır. Cami 19. yüzyıl sonlarına doğru yapıldığı bilinmektedir. Çatı da kiremit kullanılmış ve kırma çatıdır (URL-8). Şekil 22'de Arhavi Merkez Camii yapı planı gösterilmektedir.

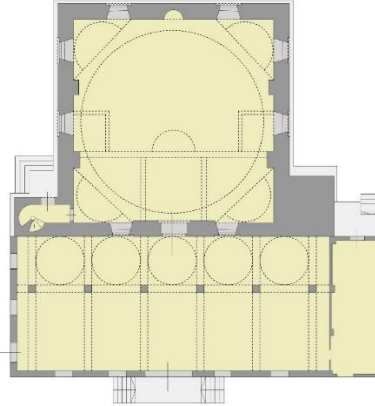
Şekil 16. İremit Camii iç mekan ve süslemeler (Çakıroğlu 2022)

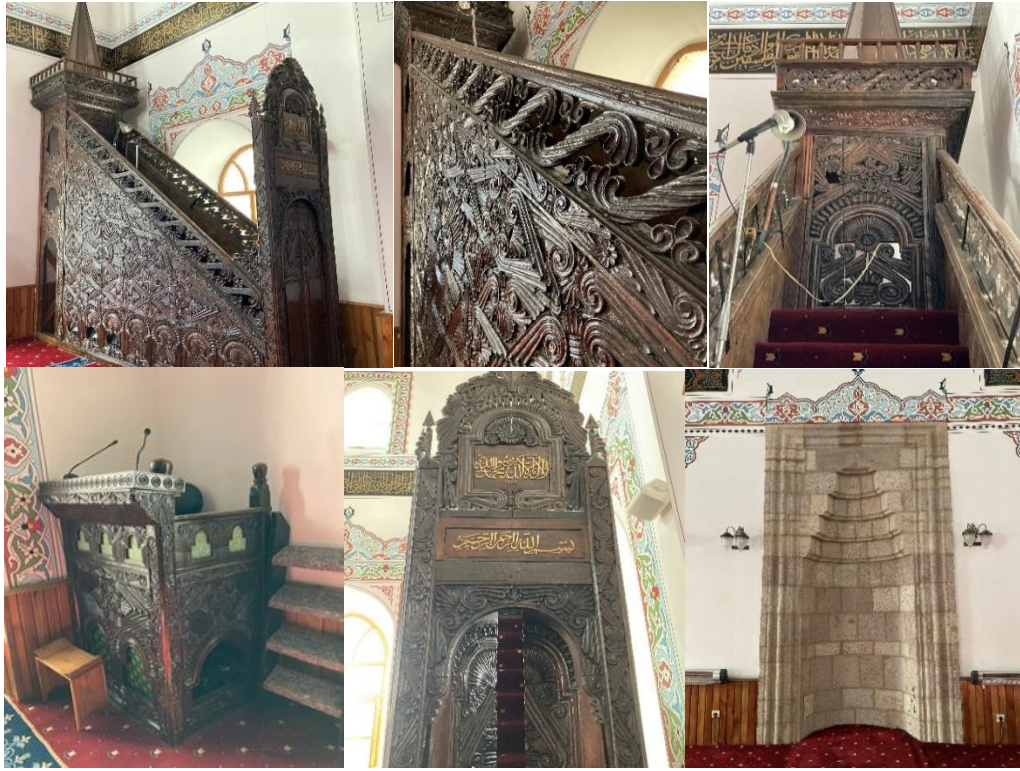
Şekil 17. İremit Camii kapısı (Çakıroğlu 2022)

Son cemaat yerinden mahfile açılan kapı ahşaptır ve göbekleri orijinalliklerini korumaktadır. Fakat birçok yerde karşılaşılan ahşap koruma yöntemleri burada da doğru kullanılmamış. Bu nedenle motiflerin belirginliği azalmıştır. Arhavi Merkez Camii'nin kuzeyine sonradan sundurma son cemaat yeri eklenmiştir (Şahin 2016).

Mahfile bulunan ana sütunlar döneminde Romanya'dan getirilmiştir. Büyük sütunların alt ve başlık kısımlarında bir halka ile sonlandırılmıştır. İbrelî ağaçlardan Melez (*Larix*) olduğu tahmin edilmektedir. Diğer küçük sütunlar sonradan eklenmiş olup üst kısımdaki gotik başlıklar bulunmaktadır.

Şekil 18. Çarşı Camii yapı planı

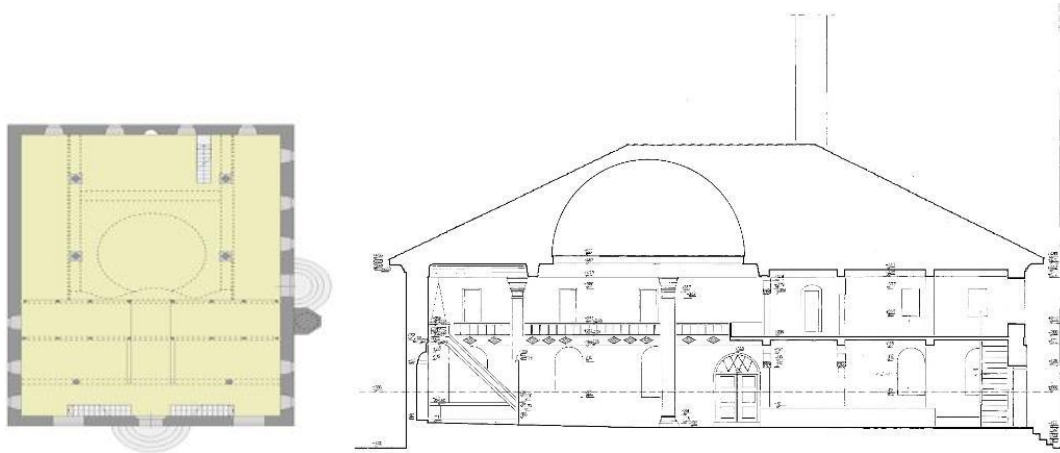
Şekil 19. Artvin Çarşı Camii minber, vaiz kürsüsü ve mihrabı (Çakıroğlu 2022)

Şekil 20. Artvin Çarşı Camii kapıları (Çakıroğlu 2022)

Şekil 21. Artvin Çarşı Camii minberi ve çizimi (Çakıroğlu 2022)

Şekil 22. (Solda) Arhavi Merkez Camii yapı planı (URL-8), (Sağda) Arhavi Merkez Camii A-A kesiti (Taşkan 2011)

Şekil 23’de görülen minberi tamamen ahşap olmakla birlikte ceviz ağacı kullanılmıştır. Yine minber aynasında göbekli bir bitkisel motifler, kıvrımlı palmetli kancalar bulunmaktadır. Korkulukta “S” kıvrımları belirgindir. Süpürgelik bölümündeki panolarda işlemelidir. Oyma tekniklerinin uygulandığı minberde aralarındaki boşluklarda kumlama uygulanmıştır. Kafes oyma tekniği de korkuluk ve taç kısmında görülmektedir. Ayrıca minberin batı kesitindeki minber aynası işlemesiz düzdür. Mihrabı Şekil 24’de görüldüğü gibi süslemesiz kesme taştandır.

Ortacalar Köyü Camii

Ortacalar Köyü Camii’nde yığma yapım tekniği uygulanmıştır. Kesme ve yontma taş kullanılarak yapılan cami 1757 yılında inşa edilmiştir. Şekil 25’de görülen çatı bölümü kırma çatı düzeninde oluşturulmuştur. Giriş kapısı ahşap olup üzeri boyalıdır. Mahfilin tepesinde sekizgen şeklinde süslemeli oymalı göbek bulunmaktadır (URL-9).

Ortacalar Köyü Camii minberi Şekil 26’da da görülebileceği üzere Artvin yöresindeki en belirgin hatlara

ve motiflere sahiptir. Muhafaza edilmesi ve üzerindeki koruma yöntemi doğru uygulanmıştır. Alçak oyma tekniği, oluklu oyma tekniği, hafif kumlama tekniği, kafes oyma teknikleri kullanılmıştır. Mihrabı sade taştan yapılmış olup boyanmıştır. Caminin iç mekan detayları Şekil 27’de, kapı detayları Şekil 28’de gösterilmiştir.

Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii

Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii kare planlı yapı olup döneminde etkin şekilde kullanılmaktaydı. Camiye yoldan direkt geçiş kapısı bulunmaktaydı. Günümüzde Şekil 29’da görüldüğü gibi harabe halde bırakılmış olup iç mekanda yıkılmalar ve tahribat görülmektedir. Bu tahribata rağmen minberinde çok hasar bulunmamaktadır. Mihrap kısmında sıvalar, dönemde uygulanmış kalemşi boyalar ve süslemeler dökülmektedir. Kalın bir yığma taş tabakasından oluşan yapıda iç mekan konstrüksiyonu ahşaptandır. Ahşap direkler ile desteklenmektedir. Bağdadi kubbeye sahip camide kadınlar mahfiline geçiş kapısı bulunmaktadır.

Şekil 23. Arhavi Merkez Camii minberi (Çakıroğlu 2022)

Şekil 24. Arhavi Merkez Camii iç mekanı (Çakıroğlu 2022)

Şekil 25. (Solda) Ortacalar Köyü Camii (Sağda) Ortacalar köyü Camii yapı planı (URL-9)

Şekil 26. Ortacalar Köyü Camii minberi (Çakıroğlu 2022)

Şekil 27. Ortacalar Köyü Camii iç mekan detayları (Çakıroğlu 2022)

Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii minberindeki süslemeler ve uygulanan teknikler yöredeki tekniklerle benzer özellikler taşımaktadır. Derin oyma tekniği, çakma tekniği, kafes oyma tekniği kullanılmıştır. Minber korkuluk kısmı dar tutulmuş ve S kıvrımlı dalga motifleri burada da kullanılmıştır. Bitkisel motiflerin yoğun olduğu minber aynası, süpürgelik, köşk kısmı, yan hoca girişi ve taç kısmı halen canlılığını korumaktadır. Minber kapısı bulunmamaktadır. Minber yan aynalıkların tek tarafında ahşap süsleme teknikleri uygulanmıştır. Bordür detayları minber kapısında görülür.

Mihrap kesme taştan üzeri sıva yapılarak uygulanmıştır. Kalemşi boyama ve süsleme görülmektedir. Mihrap içi altı kademedir oluşmaktadır. Her bir kademeye kalemşi bitkisel süsleme yapılmıştır. Ancak bunlar yavaş yavaş dökülmeye başlamıştır. Hemen yukarıda kalemşi süslemeyle yazılan Bakara süresi 144, 149 ve 150. ayetlerde geçmekte olan ve meali “Yüzünü Mescid-i Haram (Kabe) tarafına çevir” Ayet-i Kerime’si (URL-10) uygulandığı yerden bozularak tahrip olmaktadır.

Cami ana kapısı ahşaptan olup çift kanattan oluşup üç göbeklidir. Genellikle minber süpürgelik bölümünde rastladığımız demet biçiminde bitkisel motiflerin ahşap oyma tekniğiyle uygulandığı görülmektedir. Şekil 30’da Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii minberi görülmektedir.

Cami ana kapısı ahşaptan olup çift kanat ve üç göbeklidir. Genellikle minber süpürgelik bölümünde rastladığımız demet halinde bitkisel motiflerin ahşap oyma tekniğiyle uygulandığı görülmektedir. Şekil 31’de Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii iç mekân ve kapısı görülmektedir.

Zeytinlik Köyü Camii

Zeytinlik Köyü Camii, 1857 yılında ilk olarak inşa edilmiştir. Bölgedeki baraj sularının yükselmesi sebebiyle gerçek bulunduğu yerden yeni yerine taşınmıştır. Rölöve incelemesi ve söküm işlem projelerinin hazırlanıp sökümü

gerçekleştirilen cami günümüzde aslına uygun şekilde yeni yerine taşınmıştır. Bununla birlikte, yapının dış cephe duvarlarının numaralandırılarak sökülen eski kesme taşlarla örülmesi; pencere açıklıklarının ahşap lento ve sövelerinin bozulmuş kısımları yenilenmiştir. Şekil 32’de kot planı verilen yapının kaba yönü taş örgüsüyle oluşturulmuş temel üzerinde konumlandırılması, özgün yapıda görülen ahşap hatılların rekonstrüksiyonda da aynısı yapılmıştır. Özgün pencere açıklık boyutları ve esas seviyesi korunmuş olup buna göre projelendirilmiştir. Şekil 33’de caminin taşınmadan önceki ve taşındıktan sonraki hali görülmektedir.

Caminin iç bölümünde ahşap konstrüksiyon, taşıyıcı ve destekleyici kısımları, minber ve ahşap kapısı, kadınlar mahfili köşk kısmı, korkuluklar ve ahşap süsleme teknikleri eski yerinden yeni bulunduğu konuma uygun şekilde taşınmıştır (Başkan 2018). Şekil 34’de görülen minber kapısı halen ilk günkü gibi durmakta olup alçak oyma tekniği ve oluklu oyma tekniği kullanılmıştır.

Orta Hopa Camii

Ortahopa Camii dıştan 14.20x12.60 metre ölçülerinde Şekil 35’de görüldüğü gibi kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir. Caminin son cemaat yeri bulunmamaktadır. Ana giriş kapısı ahşaptır ve orijinal hali değildir Yapının cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Camide düzgün kesme taş ve tek tarafı düzeltilmiş yönü taşları, çatıda ise alaturka kiremit kullanılmıştır (URL-11).

Cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının iç mekânında Şekil 36 ve Şekil 37’de görüldüğü gibi yer alan minber, mihrap, mahfil ve tavanında çeşitli süslemeler görülmektedir. Restorasyon çalışmaları yapılan caminin iç mekân duvarları boyanmış olup dört tarafa doğru yönelmiş kırma çatı ahşap konstrüksiyondur. Genel ahşap işlemlerin tümü sonradan yapılmıştır. Vaiz kürsüsü, minber, kadınlar mahfili, korkuluklar ve ahşap kapılar sadedir. Tavanda ahşap olup işleme yapılmamıştır (URL-12).

Şekil 28. Ortacalar Köyü Camii kapısı (Çakıroğlu 2022)

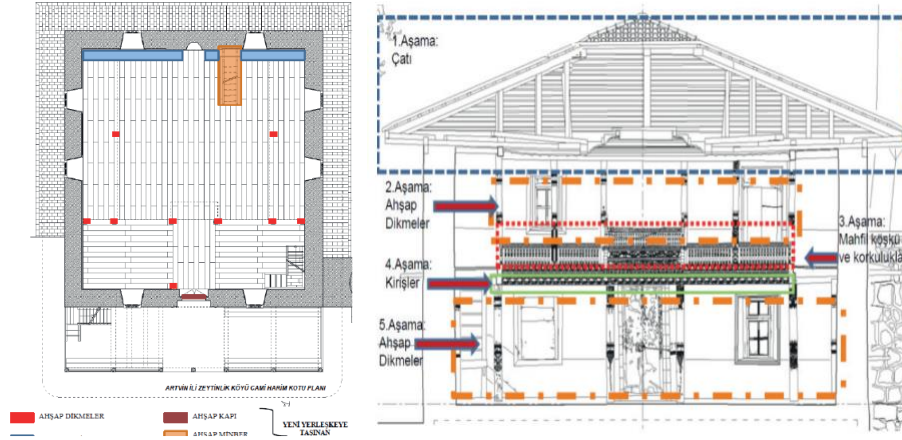
Şekil 29. Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii (Çakıroğlu 2022)

Şekil 30. Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii minber görünümü (Çakıroğlu 2022)

Şekil 31. Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Camii iç mekan ve kapı görünümü (Çakıroğlu 2022)

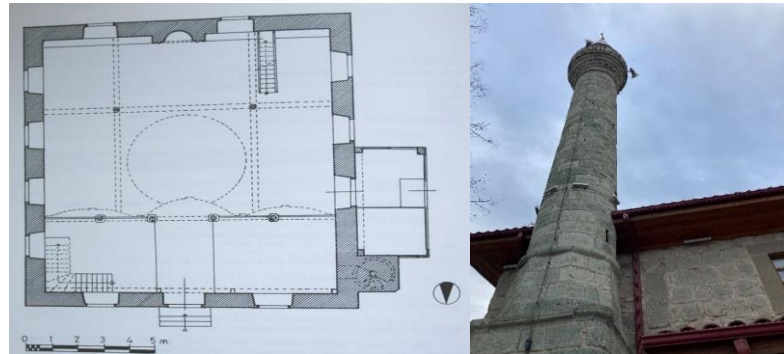
Şekil 32. Zeytinlik Camii harim kotu planı (Başkan 2018).

Şekil 33. Zeytinlik Köyü Camii önceki ve sonraki görüntüsü (Başkan 2018 ve Çakıroğlu 2022)

Şekil 34. Zeytinlik Köyü Camii kapısı ve minberi (Çakıroğlu 2022)

Şekil 35. Orta Hopa Camii planı (Taşkan 2011), Orta Hopa Camii (Çakıroğlu 2022)

Şekil 36. Orta Hopa Camii kapısı ve minberi (Çakıroğlu 2022)

Şekil 37. Orta Hopa Camii’nin bağdadî kubbesi (Çakıroğlu 2022)

Çizelge 2. Artvin’deki bazı tarihi camilerde bulunan ahşap minberlerin teknik özellikleri

Camiler	Kullanılan Malzeme ve Orijinallik	Üst Yüzey İşlemi	Ahşap Minber		
			Ahşap Süsleme Tekniği	Motif	Minber Kapısı
Muratlı Camii	Orijinal Ceviz masif	Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği - Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Tornalı Süslemeler	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Yok
Camili Camii	Orijinal Kestane masif	Vernikli Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği - Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Ahşap Çakma Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Yok
Düzköy Camii	Orijinal Ceviz masif	Renk Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Ahşap Çakma Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Kıvrımlı Yuvarlak Motifler	Yok
İremit Camii	Orijinal Kestane masif	Renk Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Ahşap Kumlama Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Yok
Artvin Çarşı Camii	Orijinal Ceviz masif	Koruyucu Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Ahşap Çakma Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Var
Arhavi Merkez Camii	Orijinal Ceviz masif	Koruyucu Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Yok
Ortacalar Camii	Orijinal Ceviz ve Kestane masif	Koruyucu ve Renk Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Yok
Hopa Esenkıyı Yukarı Camii	Orijinal Kestane masif	Koruyucu Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Kafes Oyma Tekniği - Ahşap Çakma Tekniği - Oyma Tekniği	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Yok
Zeytinlik Köyü Camii	Orijinal Ceviz masif	Koruyucu Boya	- Oluklu Oyma Tekniği - Ahşap Kumlama Tekniği	Geometrik Motifler	Yok
Orta Hopa Camii	Orijinal olmayan Çam masif ve MDF	Renk Boya	- Kafes Oyma Tekniği	Yok	Yok

Çizelge 3. Artvin’deki bazı tarihi camilerde bulunan ahşap kapıların teknik özellikleri

Camiler	Ahşap Kapı					
	Kullanılan Malzeme ve Orijinallik	Üst Yüzey İşlemi	Ahşap Süsleme Tekniği	Motif	Kapı Kanat Sayısı	Kapı Kemerli
Muratlı Camii	Orijinal Meşe Masif	Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği - Oluklu Oyma	Bitkisel ve Yöresel Motifler	Çift	Yarım Daire
Camili Camii	Orijinal Kestane Masif	Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği	Bitkisel Motifler	Çift	Yok
Düzköy Camii	Orijinal Kestane Masif	Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği	Bitkisel Motifler	Çift	Yarım Daire
İremit Camii	Orijinal Kestane Masif	Renk Boya	- Oyma Tekniği	Bitkisel ve Geometrik Motifler	Çift	Yok
Artvin Çarşı Camii	Orijinal Değil Meşe Masif	Koruyucu Boya	- Taklit Kündekari	Geometrik Motifler	Çift	Yok
Arhavi Merkez Camii	Orijinal Kestane Masif	Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği	Bitkisel Motifler	Çift	Yok
Ortacalar Camii	Orijinal Değil Belirlenemedi	Renk Boya	-Açılı Kesiş Tekniği	Geometrik Motifler	Çift	Yok
Hopa Esenkıyı Yukarı Camii	Orijinal Kestane Masif	Koruyucu Renk Boya	- Oyma Tekniği	Bitkisel Motifler	Çift	Yok
Zeytinlik Köyü Camii	Orijinal Meşe Masif	Koruyucu Boya	- Oyma Tekniği - Oluklu Oyma	Bitkisel ve Geometrik Motifler	Çift	Kanatta Yuvarlak
Orta Hopa Camii	Orijinal Değil	Renk Boya	Yok	Yok	Çift	Yok

Orta Hopa Camii’nin bağdadi kubbesi (Gürbiyik 2016, Şahin 2013, Alkan 2019, Taşkan 2011). kalemşi süslemelere sahiptir ve kare planlı tavanın göbek köşeliklerinde oyma tekniği görülmektedir. Bunlarda çakma tekniği ile tavanda oluşturulmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma kapsamındaki tarihi kültürel değere sahip, Artvin’de son Osmanlı dönemi mimarisi ile uygulanmış camilere ait 10 adet ahşap minber ve 10 adet ahşap kapı incelenmiştir. İncelenen camilerin ahşap minberlerinde (Orta Hopa Camii minberi hariç) ceviz ve kestane masif ağaç malzemesi kullanılmıştır. Bu malzemeler bazen bir arada kullanılmıştır. Genellikle konstrüksiyon iskelette Kestane, diğer kısımlarda Ceviz tercih edilmiştir. Ceviz dekoratif ve işleme özelliklerinden dolayı oymalı bitkisel ve geometrik motiflerde daha çok tercih edilmiştir. Artvin’de ceviz ve kestane ağaçlarının çok olduğu ve ulaşılabilirlikleri düşünüldüğünde tercih edildikleri söylenebilmektedir. İncelenen camilerdeki minberlerden Orta Hopa Camii minberi hariç tümü orijinal minberlerdir.

Bu cami minberlerinde ahşabı uzun süre muhafaza edebilmek, dayanıklılığını korumak ve dekoratiflik katmak maksatıyla koruyucu, renk ve vernikli koruyucu üst yüzey

işlemi uygulanmıştır. Ayrıca, minberlerde ahşap süsleme tekniklerinde oyma tekniği, oluklu oyma tekniği, kafes oyma tekniği, tornalı süslemeler, ahşap çakma tekniği ve ahşap kumlama tekniğinin birlikte kullanıldığı görülmüştür. Muratlı Camii minberinde farklı olarak tornalı işlemlerin; Camii, Düzköy Camii, Artvin Çarşı Camii, Hopa Esenkıyı Yukarı Camii minberlerinde de farklı olarak ahşap çakma ve İremit Camii ile Zeytinlik Camii minberlerinde farklı olarak ahşap kumlama tekniğinin uygulandığı tespit edilmiştir.

Orta Hopa Camii minberi haricinde tüm minberlerde bitkisel, yöresel ve geometrik motifler hâkimdir. Camili Camii, İremit Camii, Düzköy Camii, Artvin Çarşı Camii, Hopa Esenkıyı Yukarı Camii, Arhavi Merkez Camii ve Ortacalar Camii minberlerinin korkuluklarında “S” kıvrımlara sahip işlemler bulunmaktadır. Bu “S” kıvrımları, Muratlı Camii minber korkuluğunda yerini tornalı işlemlere bırakmıştır. Ortacalar Camii ve Musazede Camii minber aynası ve süpürgelikleri benzerdir. Göbekte çiçek ve kıvrımlara sahip girintili çıkıntılı demetler bulunmaktadır. Düzköy Camii ve Artvin Çarşı Camii minber aynası benzerdir. Bitkisel motiflerle çevrilmiş kıvrımlı demet şeklindedir. Diğerlerine göre farkı burada demetlerin kanca şeklinde kompozisyon oluşturduğudur. Zeytinlik Köyü Camii minber aynası

motifsiz düz şekildedir. İncelenen 10 cami minberinden sadece Artvin Çarşı Camii minberinde minber kapısı bulunmaktadır.

Minberler arasında en belirgin hatlara ve motiflere sahip, günümüze kadar bozulmalara en az maruz kalan Ortacalar Camii minberi olarak görülmektedir. Ortacalar Camii minberinin konstrüksiyonunda Kestane; oymalı işlerde ise Ceviz ağacı kullanılmıştır. Genelde Kestane ağacı dayanıklı olduğu için iskelette kullanılmıştır. Camili (Macahel) ve İremi Camii minberlerinde de Kestane ağacı tercih edilmiştir.

Kapıların, teknik, malzeme ve süsleme motifleri bakımından minber ile benzer özellikleri bulunmaktadır. İncelenen 10 adet ahşap kapıda (Orta Hopa Camii kapısı hariç) Kestane ve Meşe masif ağaç malzemesi kullanılmış ve hala orijinal kapılarını muhafaza etmektedir. İncelenen tarihi ve kültürel değere sahip cami minber ve kapılarından sadece Hopa Yukarı Esenkıy Camii harabe halde ve restorasyon çalışmalarına ihtiyacı vardır. Kapılarda koruyucu boya uygulaması yapılmıştır. Kapı kanat göbeklerinde oymalı bitkisel ve geometrik motiflendirme yapılmıştır. Zeytinlik Köyü Camii kapısında farklı olarak kapı kanatlarına entegre kemer dönülmüş ve ahşap kumlama tekniği görülmüştür. Kapıların hepsi çift kanatlı olup Muratlı Camii ve Düzköy Camii kapılarının üst kısmında kapı kanatlarından bağımsız yuvarlak yarım daire kemer bulunmaktadır.

Artvin’de bulunan son dönem Osmanlı camilerinin minber ve kapılarındaki süsleme programları olarak, uygulanacak ahşap süsleme tekniklerinin, modern anlayışta yapılması düşünülen camilerin ahşap kısımlarında (minber, mihrap, vaiz kürsüsü, mahfiller, kapı ve pencereler) günümüz sanatkarları ya da işletmecileri tarafından kullanılması ve bu eserleri yaşatmak adına kurumlarca teşvik edilmesi gerekir. Bununla birlikte motif-mekan ilişkisi düşünülüp bazı motiflerin çizimleri ve modellemesi yapılarak masif malzemede uygulanabilir. Ayrıca birçok yeni cami yapılarındaki süsleme programında örnek model olarak düşünülebilir. Bu sayede, günümüzde yozlaşmaya yüz tutmuş cami mimarisi ve motiflerine bir düzenleme getireceği öngörülmektedir.

Ayrıca Artvin’de bulunan bu nadide ahşap eserlerin korunmasına katkı sağlayacak ve bu projeler doğru bir şekilde projelendirilerek restorasyon çalışmalarında da yol gösterici olacaktır. Kaldı ki, bu bölgedeki ahşap camilerin yöredeki yaşayışı ve kültürün de camilerdeki ahşap yapılara motiflendirdiği ve çeşitli bezemelerle bunu ifade ettikleri bilinmektedir. Bunları daha belirgin bir

biçimde ortaya çıkarmak bölge turizmine de katkı sağlayacaktır. Yine, minber, mihrap, kapı, pencere ve diğer ahşap kısımlarda bulunan çeşitli figürlerin ahşap hediyelik eşyalarda, yapılardaki ahşap kapılarda ve birçok alanda kullanılması da Artvin’in kültürel değerlerine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Acar T (2011) Anadolu türk mimarisinde Tabhaneli Camiiler. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi. İzmir
- Alkan G (2019) Destekli bağdadi kubbeli 19. yüzyıl İstanbul camileri. Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 2(5): 303-326.
- Aytekin O (1998) Serhat boylarında bir osmanlı dönemi yapısı Muratlı Merkez Camii. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 4: 37-47
- Aytekin O (1999) Ortaçağdan Osmanlı dönemi sonuna kadar Artvin’deki mimari eserler. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Baramidze R (2010) The Muslim Monuments of Worship (Adjara) Batumi
- Başkan S (2018) Çoruh barajları suları altında kalan tarihi üç caminin taşıma ve rekonstrüksiyon uygulamaları hakkında bir değerlendirme. Vakıflar Dergisi, 49: 188-210
- Bozer R (1992) 15. yüzyılın ortasına kadar Anadolu türk sanatında ahşap kapılar. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Bozer R (2006) ahşap sanatı anadolu selçukluları ve beylikler dönemi uygarlığı. Mimarlık ve Sanat Dergisi, 2: 533-541
- Brandts HS, Wheeler A, Shioshvili V (2018) The wooden mosques of Adjara
- Can Y, Gün R (2017) Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği. Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Coşkun R, Çelebioğlu B (2020) Artvin Borçka’daki yağma ahşap camiler. Bab Mimarlık ve Tasarım Dergisi, 1(2): 142-160.
- Çakıroğlu EO (2022) Tarihi ve kültürel mimari yapılardaki motiflerin CNC ahşap işleme olanakları kullanılarak modern yapılarda uygulanması: Amasya Mehmet Paşa Cami Örneği. Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Tezi, Düzce
- Doğanay A (2003) Klasik devir İstanbul hanedan türbelerinde tezyînat. Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 14: 165-184
- Ersoy A (1993) XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği. Marmara Üniversitesi Yayınları No:509. İstanbul.
- Eygün S, Metin AB (2007) Derin bir el mahareti künde-kari. Skylife Dergisi, Ağustos.
- Gürbiyik C (2016) Turgutlu Irlamaz Köyü Camii. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(3)
- Güzel E (2021) Isparta Seferağa Camii ve Haziresi. Mizan’ül-Hak: İslami İlimler Dergisi, 12:147-188
- İleri B (2010) Ankara Vakıf Eserleri Müzesi’nde bulunan Uşak halılarının incelenmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir
- İrteş S, Baysal AF, Sayın AZ (2023) 15. yüzyıl Osmanlı kalemişi tezyinatında kullanılan rûmî motifler üzerine bir değerlendirme. Art-Sanat Dergisi, 19: 311-336
- Karatay SK (2018) Aksaray ahşap işçiliği ve oyma sanatı. Journal of Awareness (JoA), 3(Special): 145-150.
- Kaya M (2022) Gürcistan-Ahıska (Akhalsikhe) çevresi ile Türkiye’nin Doğu Karadeniz Bölgesi cami mimarisinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi. Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi, 3:80-115
- Kemaloğlu Z (2021) Merzifon Camii ve mescit mihraplarında tezyinat unsurları. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 8(4): 1853-1883

- Muhavvid Z (2010) Artvin Vilâyeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmîyye. Yusufeli Belediyesi Yayını, İstanbul.
- Öney G (1970) Anadolu’da selçuklu ve beylikler devri ahşap teknikleri. Sanat Tarihi Yıllığı, 3:135-149
- Öney G (1992) Anadolu selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları. Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Öten A (2021) Osmanlı klasik dönem mimarisinde 17. yüzyıl eserlerinden Sultan Ahmed Külliyesi’nde ahşap malzeme kullanımı. Belleten, 85(302): 53-94
- Özkul K (2020) Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası bezemeleri. International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies, 2(3): 56-81
- Seçkin S (2018) Farklı plan özellikleriyle Gürcistan/Acara Hulo Bölgesi’ndeki Ghorcomi Camii. Mediterranean Journal of Humanities, 8(2): 463-478
- Söğütlü C (2004) Bazı yerli ağaç türlerinin künde kari yapımında kullanım imkanları. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara
- Söğütlü C, Döngel N, Togay A ve Döngel İ (2014) İstanbul’da bulunan Mimar Sinan eseri cami ahşap kapı ve pencere iç kepenklerinin malzeme, boyut, süsleme ve yapım tekniği açısından incelenmesi. Politeknik Dergisi, 17 (2): 49-57
- Şafakçı H (2016) Osmanlı Dönemi Artvin-Merkez Camileri. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 8(15): 261-282
- Şahin M (2013) Giresun ilindeki bağdadi kubbeli camiler. TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, 11: 71-89
- Şahin M (2016) Giresun ve Trabzon illerindeki bağdadi kubbeli camiler. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Taşkan D (2011) Artvin ili Borçka ve Hopa İlçeleri camilerinde ahşap süslemeler. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- URL-1, <http://www.artvin.gov.tr/cografi-durum/>, (07.02.2023)
- URL2, <https://karadeniz.gov.tr/kulturelvarliklar2/?vilayet=1&kaza=0&tip=5&arama=/>, (08.02.2023)
- URL-3, <http://bursadazamandergisi.com/makaleler/kundekari-sanati-3633.html/>, (08.02.2023)
- URL-4, <https://www.zanmimarlik.com.tr/projects/rolove-restitusyon-restorasyon/camili-koyu-macahel-camii-artvin-borcka/>, (08.02.2023)
- URL-5, <https://www.macahel.com/images/macahelcamilicamii/camilicamii.htm/>, (10.01.2023)
- URL-6, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/kulturenvanteri/camili-koyu-merkez-camii/>, (12.01.2023)
- URL-7, <https://karadeniz.gov.tr/merkez-carsi-camii/>, (13.01.2023)
- URL-8, <https://karadeniz.gov.tr/musazade-mahallesi-camii/#prettyPhoto/>, (13.01.2023)
- URL-9, <https://karadeniz.gov.tr/ortacalar-koyu-camii/#prettyPhoto/>, (12.01.2023)
- URL-10, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/151/144-ayet-tefsiri/>, (05.01.2023)
- URL-11, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/gezilecekyer/orta-hopa-camii/>, (05.01.2023)
- URL-12, <https://karadeniz.gov.tr/orta-hopa-camii/>, (06.01.2023)
- Yavuz M (2009) Doğu Karadeniz köy camilerinde bezeme anlayışı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(6): 306-322
- Yılmaz D (2001) Türkiye’de geleneksel ahşap işçiliği ve çağdaş ahşap yontu sanatı. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul